

УДК 94(476+477)"1941/1944"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.07>

КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НА БЕРЕСТЕЙЩИНІ В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 РР.)

Дударчук Любомир,*аспірант Волинського національного університету**імені Лесі Українки*

ORCID ID: 0000-0002-6861-5955

У статті проаналізовано перебіг культурного життя на території Берестейського гебіту в умовах нацистської окупації. Звернуто увагу на те, що впродовж літа 1941 р. – весни 1942 р. влада не чинила значних перешкод у діяльності закладів культури, бажаючи в такий спосіб заручитися підтримкою місцевих жителів. Доведено, що в досліджуваний період у Бересті функціонувало два кінотеатри – для обслуговування вояків Вермахту та населення міста. Встановлено кількість глядачів, які їх відвідували. Висвітлено використання цих закладів окупаційною адміністрацією з пропагандистською метою. Звернуто увагу на діяльність бібліотек. Охарактеризовано графік їхньої роботи, підраховано кількість користувачів. Доведено, що відсутність читальні у одній із книгозбірень ускладнювала ознайомлення читачів з періодичними виданнями. Проаналізовано книговидання на території регіону. Встановлено, що впродовж 1941–1944 рр. воно було представлене літературою антирадянського змісту та календарями. Показано функціонування на Берестейщині розгалуженої мережі філій культурно-освітнього товариства «Просвіта». Охарактеризовано мету та форми його роботи. Висвітлено діяльність Українського допомогового комітету. Звернено увагу на те, що важливою формою дозвілля жителів Бересту був спорт. Доведено, що найбільшою популярністю в умовах німецької окупації користувалися гандбол, футбол, легка атлетика та велоперегони.

Проаналізовано розвиток шкільництва в регіоні. Висвітлено позицію провідних діячів Націонал-соціалістичної партії щодо можливості здобуття освіти населенням східних окупованих територій. Встановлено кількість педагогів та учнів. Доведено, що в досліджуваний період старших школярів залучали до збирання лікарських рослин та використовували їхню працю у сфері сільського господарства. Показано явища, які негативно позначилися на перебігу навчально-виховного процесу – брак українських шкіл та відсутність у берестейській управі документації про стан освіти у місті.

Ключові слова: нацизм, окупація, культура, кінотеатр, бібліотека, спорт, школа, «Волинь–Поділля», Берестейський гебіт.

Dudarchuk Liubomyr. Cultural processes in Berest region during the Nazi occupation (1941–1944)

The article analyzes the course of cultural life on the territory of the Berest Gebiet during Nazi occupation. Attention is drawn to the fact that during the summer of 1941 – the spring of 1942, the authorities didn't make significant obstacles to the activities of cultural institutions, wanting to win the support of local residents in that way. It has been proven that two cinemas operated in Berest during the researched period – one for the service of Wehrmacht soldiers and another for the city's population. The number of spectators who visited them is established. The use of these institutions by the occupation administration for propaganda purposes is highlighted. Attention is drawn to the activity of the libraries. The schedule of their work is described, the number of users is counted. It has been proven that the lack of a reading room in one of the libraries made it difficult for readers to familiarize themselves with periodicals. Book publishing in the region is also analyzed. It is established that during 1941–1944 it was represented by anti-Soviet literature and calendars. The functioning of the extensive network of branches of the cultural and educational society "Prosvita" in the Brest region is shown. The purpose and forms of its work are described. The activity of the Ukrainian Help Committee is highlighted. Attention is drawn to the fact that sport was an important form of leisure for the residents of Berest. It has been proven that handball, football, athletics and cycling were the most popular sports during the German occupation.

The development of schooling in the region is analyzed. The position of the leading figures of the National Socialist Party regarding the possibility of education for the population of the eastern occupied territories is highlighted. The number of teachers and students is set. It has been proven that in the researched period, senior schoolchildren were involved in the collection of medicinal plants and their labour was used in agriculture. The phenomena that made a negative impact on the course of the educational process are shown: the lack of Ukrainian schools and the lack of documentation in the Berest district administration on the state of education in the city.

Key words: Nazism, occupation, culture, cinema, library, sport, school, "Volyn–Podillia", Brest Gebit.

Літо 1941 р. в Україні ознаменувалося змінами суспільно-політичного, культурного та соціально-економічного життя. Це було пов'язано з початком німецько-радянської війни і, як наслідок, швидким встановленням на цій території нацистського окупаційного режиму. Відповідно до нового

адміністративного поділу територія нинішніх Волинської, Рівненської, Хмельницької, частково Тернопільської та Вінницької областей увійшла до складу генеральної округи «Волинь–Поділля». Однак, окрім українських, невід'ємною частиною останньої стали і білоруські землі – Брест-Литовський, Домачевський, Малоритський, Мотикалівський та Жабинківський райони Берестейської області, де впродовж 1941–1944 рр. діяло чимало театрів, бібліотек, шкіл, драматичних гуртків. Тому метою нашого дослідження є аналіз культурних процесів на Берестейщині в умовах нацистської окупації.

Перед тим, як перейти до викладу основного змісту статті, вважаємо за доцільне наголосити на кількох нюансах, що вплинули на її структуру та висновки, зроблені автором. По-перше, основою джерельної бази дослідження стала берестейська газета «Наше слово». З огляду на те, що вона виходила друком з дозволу влади, чимало статей, які там публікувалися, проходили жорстку цензуру, тому у них зазвичай немає опису негативних тенденцій у культурній сфері. По-друге, номери видання, опрацьовані автором, хронологічно охоплюють період з квітня 1942 р. до червня 1944 р., тому у статті основну увагу зосереджено на висвітленні задекларованої проблеми саме в цей час.

В умовах нацистської окупації на Берестейщині діяла розгалужена мережа закладів освіти та культури. Влада, позиціонуючи себе як визволителів від «жидобільшовицького» режиму, бажаючи в такий спосіб заручитися підтримкою місцевих жителів, спочатку (з літа 1941 р. до весни 1942 р.) не чинила перешкод для їх функціонування. Ініціатива у заснуванні цих організацій та установ зазвичай належала місцевим жителям. Історичні джерела свідчать, що у Бересті в окупаційний період працювало два кінотеатри – для обслуговування вояків Вермахту та місцевих жителів. Ці заклади користувалися значним успіхом, адже, незважаючи на регулярні сеанси, які в них відбувалися, місць для глядачів бракувало, тому між ними виникали конфлікти. Через це, як повідомляла місцева преса, «...часто приходиться з боем вриватись, завойовувати, гублячи гудзики, собі місце на залі». Зауважимо, що кожної п'ятниці в місті демонстрували новий фільм, тобто репертуар закладів був дуже широким. Про їхню популярність у середовищі місцевих жителів свідчить те, що кінотеатр «Міраж» з моменту відкриття і до середини січня 1944 р. відвідало понад пів мільйона глядачів. При цьому наголосимо, що окупаційна влада намагалася використовувати ці заклади з пропагандистською метою – перед показом фільму демонструвався т. зв. «кіножурнал», де змальовувалися воєнні дії [1, с. 4; 2, с. 4], культурне та соціально-економічне життя в Німеччині і т. д.

Важливими осередками інтелектуального життя на території гебіту в досліджуваний період були бібліотеки. У вересні 1942 р. преса анонсувала відкриття однієї із них у Бересті при Клубі української молоді. Книгозбірня мала знаходитись за адресою Міттельалле, 41 (колишня вулиця Т. Костюшка) і обслуговувати дітей, школярів та дорослих. Бажаючи користуватися її послугами зобов'язувалися сплатити 15 карбованців вписових, а також щомісячні внески розміром п'ять карбованців. Невдовзі при книгозбірні мала відкритися читальня, де відвідувачі могли б ознайомитися з українськими часописами та книгами [3, с. 4]. Окрім цього, в досліджуваний період у Бересті працювала міська бібліотека¹. Зауважимо, що станом на початок листопада 1943 р. таку книгозбірню у середньому щоденно відвідувало понад 220 читачів (загальна кількість яких становила понад 1220 чол.) Незважаючи на те, що бібліотека мала значну кількість літератури (8798 примірників різноманітних книг), у її діяльності можемо виокремити низку негативних тенденцій – відсутність української та іноземної класики, а також читальні, незважаючи на те, що було відповідне приміщення, де вона могла б функціонувати [4, с. 4]. Отже, можемо констатувати, що остання обставина унеможливила ознайомлення читачів з багатьма журналами та періодичними виданнями.

Зауважимо, що книговидання на території гебіту в досліджуваний період було слабо розвиненим. В опрацьованих нами історичних джерелах є згадки про друк у Бересті на початку лютого 1943 р. кишенькового календаря з православними святцями накладом кілька тисяч примірників [5, с. 2]². Аналогічний календар на наступний, 1944 р., був значно інформативнішим – містив дані про релігійні свята римо-католиків та лютеран, а також фази місяця, час сходу і заходу сонця і, що цікаво, уривки з творів української класики. Він мав «красиву, художньо виконану обкладку» і, з огляду на кишеньковий формат, вирізнявся зручністю у користуванні. Цей календар був у вільному доступі – всі бажаючі могли його придбати за 20 карбованців у крамницях міста та округи [6, с. 4]. Окрім цього, в окупаційний період на Берестейщині вийшла друком книга полковника Мальцева з промовистою назвою «Конвеер ГПУ», в якій він описував власне ув'язнення у СРСР, тортури та знущання, яких він при цьому

¹ З опрацьованих нами історичних джерел не зрозуміло, чи це була бібліотека, заснована при Клубі української молоді, про яку згадувалося раніше, чи окрема книгозбірня.

² Така інформація розміщена в газеті на сторінці під номером 2, хоча у самому виданні наявні дві сторінки з такою нумерацією.

заснав [7, с. 4]. Отже, маючи яскраво виражене антирадянське спрямування, ця книга використовувалася з пропагандистською метою. Наведені факти дозволяють стверджувати, що в цей час окупаційна адміністрація дозволяла друк літератури, яка: а) мала практичне значення (річні календарі); б) використовувалася з метою ідеологічного впливу на місцеве населення. Згадок в історичних джерелах про появу белетристики чи наукових видань нам виявити не вдалося.

У період нацистської окупації в регіоні діяла розгалужена мережа філій культурно-освітнього товариства «Просвіта». Зокрема, в другій половині травня 1942 р. відбулися збори його членів у приміщенні Українського допомогового комітету (далі – УДК) в Бересті, на яких присутні ухвалили рішення про заснування осередку організації на території округи. Зауважимо, що тоді ж було вибрано управу та затверджено двох референтів «Просвіти». При цьому наголошувалося, що метою її діяльності є поширення освіти та піднесення культурного рівня українців. Передбачалося, що задля досягнення цілей члени товариства мають: а) засновувати читальні, бібліотеки, книгарні та газетні кіоски, проводити видавничу діяльність; б) організовувати академії, лекції (т. зв. «виклади»), вистави; в) урухомлювати музеї, сільськогосподарські курси, драматичні гуртки, оркестри, народні хори, а також спортивні команди [8, с. 4]. Тому можемо стверджувати, що «Просвіта» у складних умовах війни намагалася провадити широкомасштабну діяльність. Невдовзі осередки товариства почали з'являтися в інших населених пунктах округи – Чернавчицях [9, с. 4], Малориті [10, с. 4], Жабинці [11, с. 3].

У липні 1942 р. на сторінках брестської преси анонсувалося урухомлення за ініціативи організації тритижневого курсу вихователюк дитячих садків. Зазначимо, що перед абітурієнтами ставилась низка вимог – вони мали досягти щонайменше шістнадцятирічного віку та мати шестирічну шкільну освіту. Ціна за навчання становила 60 крб. При цьому курсантки забезпечувалися гуртожитком та їдальнею (однак кожна з них мала привезти певну кількість продуктів та власний посуд) [12, с. 4]. Окрім цього, округна «Просвіта» заснувала гуртожиток для дівчат (знаходився на вул. Больверкалеє, 23), які навчалися в закладах професійної освіти. З огляду на те, що інтернат відремонтували, забезпечили паливом та харчами, а ціна за проживання була невисокою [13, с. 4], можемо припустити, що він користувався значною популярністю.

У досліджуваній період у регіоні розпочав своє функціонування Український допомоговий комітет (директор – О. Гнатів), члени якого долучалися до організації різноманітних культурних дійств. Зокрема, часопис «Наше слово» повідомляв, що очільник цього товариства візьме участь в урочистій академії, присвяченій Т. Шевченку, яка мала відбутися 19 квітня 1942 р. у Бересті. Передбачалося, що захід складатиметься з двох частин – офіційної (вступне слово О. Гнатова і реферат П. Пилипчука) та музично-вокальної [14, с. 4]. Схоже дійство, організоване УДК, анонсувалося у згаданій газеті влітку 1942 р. і було присвячене «... перш[ий] річниці звільнення українських земель з-під большевицького панування» [15, с. 4]. Тобто в цей час відбувалось впровадження нових свят, які мали на меті сформуванню у свідомості місцевих жителів образ німців як визволителів від комуністичного режиму і в такий спосіб легітимізувати їхнє перебування на цій території. Варто зауважити, що, на наш погляд, активна діяльність «Просвіти» та УДК на Берестейщині стала можливою з двох причин: по-перше, ці товариства функціонували легально, з дозволу та під контролем окупаційної адміністрації, а по-друге, вони позиціонували себе як аполітичні організації.

Невід'ємною частиною культурного дозвілля мешканців регіону в досліджуваній період був спорт. У травні 1942 р. на шпальтах газети «Наше слово» з'явилося оголошення про відкриття в Бересті Українського спортивного клубу. Бажаючих стати його учасниками закликали зголошуватися для реєстрації в УДК [16, с. 4]. Через декілька тижнів у місті відбувся футбольний поєдинок між німецькими та угорськими вояками, який завершився з рахунком 5:1 на користь німецької команди. Історичні джерела дозволяють припустити, що такі змагання ставали важливою подією не лише для учасників, а й для глядачів, які охоче їх відвідували [17, с. 3].

Дещо згодом у Бересті відбувся футбольний матч за участю вояків Вермахту, розквартированих у місті, та команди військових пілотів, а також змагання з легкої атлетики (біг на коротку дистанцію і метання ядра) та велозаїзд (під час якого відзначився Є. Малець). Зауважимо, що подивитися на це дійство прийшло чимало людей, у тому числі представники місцевої військової та цивільної влади. Тоді ж у міській пресі анонсували чимало спортивних заходів, запланованих на наступні шість тижнів [18, с. 4]. Опрацьовані нами історичні джерела дозволяють припустити, що наймасштабніше спортивне дійство на території округи впродовж досліджуваного періоду відбулося у Бересті в жовтні 1942 р. Програма заходу (який відвідало понад шість тисяч осіб) складалася з вітальної промови майора СС поліції та штандартенфюрера Роде, змагань з гандболу та футболу (де блискавичну перемогу з рахунком 11:0 здобула команда залізничників), а також велоперегонів (під час яких найкращі результати

продемонстрували спортсмени Матейко, Візер, Терликовський та Малець) [19, с. 4]. Тобто можемо стверджувати, що починаючи з осені 1942 р. міський стадіон поступово перетворюється на важливий осередок культурного дозвілля в місті.

З огляду на те, що встановлення окупаційної влади на Берестейщині відбулось влітку – восени 1941 р., важливе завдання, яке перед нею поставало, полягало в організації навчального процесу на підконтрольній території. Серед керівників Націонал-соціалістичної партії не було одностайності в цьому питанні. Так, райхсфюрер СС Г. Гімлер стверджував, що на Сході для німецького населення не повинно бути ніяких шкіл, окрім початкових, Е. Кох вважав, що навіть трирічні школи даватимуть українцям високу освіту. На противагу цьому А. Розенберг і Г. Шене були переконані, що загравання з місцевим населенням дозволить у майбутньому його ефективніше експлуатувати [20, с. 100].

В опрацьованих нами джерелах не вдалося виявити інформації, яка б дозволила проаналізувати перебіг освітнього процесу в регіоні восени 1941 – навесні 1942 рр. Можемо припустити, що впродовж цього періоду було досягнуто значного успіху, адже влітку 1942 р. на Берестейщині функціонувало 174 школи (161 з яких була українською, а 13 – польськими), і нараховувалося 22734 дітей шкільного віку. При цьому із 352 учителів, які працювали в краї, 283 особи були українцями, решта – представниками інших національностей (росіянами, білорусами та поляками) [21, с. 4].

Запис дітей до початкових шкіл Береста на наступний, 1942–1943 навчальний рік (далі – н. р.) тривав впродовж останньої декади липня. Згідно з оголошенням, опублікованим у місцевій пресі, мали зголоситися особи, яким станом на кінець червня 1942 р. виповнилося від семи до 14 років, а також старші діти, які в 1941–1942 н. р. завершили навчання в чотирикласних початкових сільських навчальних закладах та бажали його продовжити в першому класі підготовчої школи. При цьому батьків та опікунів закликали дотримуватися вказаних термінів, адже кількість місць у закладах освіти була обмеженою [22, с. 4]. Отже, аналізований фрагмент історичного джерела, на наш погляд, свідчить про те, що розміщення таких оголошень у пресі мало на меті оповістити якомога більшу кількість населення про початок навчального процесу, а можливість здобувати освіту особам різного віку зумовлювалася тим, що, з огляду на воєнне лихоліття, чимало з них не могли цього зробити протягом останнього року.

Відповідно до розпорядження очільника генеральної округи «Волинь–Поділля» 1942–1943 н. р. мав розпочатися 1 вересня [23, с. 4]. Незадовго до цього в газеті «Наше слово» з'явилася стаття шкільного радника Берестейської округи Миколи Козяра, в якій він закликав місцеве населення здобувати освіту, зауважуючи, що це шлях до того, аби «... стати корисн[им] для свого народу та краще улаштувати своє життя». Окрім того, на думку автора, це дозволило б поповнити брак кваліфікованих спеціалістів у економічній та освітній сферах [24, с. 2].

З наближенням новорічних свят окружний шкільний інспектор закликав організувати для дітей новорічні імпрези [25, с. 4]. Одна з них відбулася 10 січня 1943 р. у Берестейському Клубі української молоді. Окрасою заходу, підготовленого місцевими педагогами, стали балетний виступ та інсценізації на різдвяну тематику. Схоже дійство відбулося в одному з міських навчально-виховних закладів, який знаходився на вул. 45-ої Дивізії, 66 [26, с. 4], а також на території Малоритського району. Цікаво, що в умовах війни, не маючи змоги придбати ялинкові прикраси, діти виготовляли їх самі з підручного матеріалу – паперу, лісових горіхів, люстerek і т. п., проявивши при цьому «винахідливість, творчу фантазію і любовну енергію» [27, с. 4].

Характерною особливістю освітнього процесу на території генеральної округи було використання праці дітей у різних галузях господарства. Так, у лютому 1943 р. брестська преса опублікувала оголошення Волинської контори закупу та збуту, в якому повідомлялося про те, що з наближенням весни необхідно приділити значну увагу збиранню рослин, які мають лікувальні властивості (зокрема, соснових, тополевих та березових бруньок, горицвіту, кори дерев та інших). До цього рекомендувалося залучати школярів, пояснивши їм техніку збирання та сушіння трав, адже під час війни потреба в ліках значно зросла [28, с. 4]. Окрім того, на шпальтах берестейської преси в останній декаді липня 1943 р. повідомлялося, що вчителі та учні старшого віку під час літніх канікул допомагатимуть збирати врожай зернових культур [29, с. 4].

Зауважимо, що за підсумками 1942–1943 н. р. (який завершився 17 червня) свідоцтва про шкільну освіту отримали 2856 дітей. Передбачалося, що літні канікули триватимуть, як і зазвичай, до першого вересня [29, с. 4]. Однак незадовго до початку 1943–1944 н. р. чимало шкіл перебували в незадовільному стані – потребували ремонту печей, вікон, побілу класних кімнат. Тому представник окупаційної адміністрації видав розпорядження, в якому директорів, а також волосних та сільських старшин зобов'язав усунути вищеперераховані проблеми, закликаючи місцевих жителів допомагати під час ремонтних робіт [30, с. 4].

Негативно на якості навчального процесу в генеральній окрузі «Волинь–Поділля» позначився брак підручників. Це (брак підручників) публічно визнала окупаційна адміністрація, пояснивши такий стан речей недостатньою кількістю паперу. Для вирішення цієї проблеми Г. Шене пропонував: а) використовувати педагогам книги з власних бібліотек; б) послуговуватися періодичними виданнями, що виходили друком у Рівному («Орленя»), Шепетівці («Листок Школяра») [31, с. 50]. У Бересті в газетних кіосках напередодні початку 1943 н. р. можна було придбати часопис «Малі Друзі» (вартістю шість карбованців), а вчителям рекомендували читати газету «Наше слово» [32, с. 4]. Цікаво, що в деяких номерах останньої була рубрика «Газетка малого школярика», в якій розміщувалися матеріали, призначені для використання під час навчального процесу [33, с. 4; 34, с. 3].

У середині лютого 1944 р. на шпальтах брестської преси з'явилася замітка під промовистою назвою «Шкільний відділ міської управи погано працює», яка, з огляду на свою інформативність, заслуговує на детальний аналіз. З неї довідуємось про те, що: а) у кінці січня в навчальних закладах Бреста відновилися заняття («учні сіли за парти, взяли за книги і зошити»). Оскільки в багатьох населених пунктах генеральної округи «Волинь–Поділля» взимку освітній процес не відбувався, маємо всі підстави припустити, що школи міста забезпечили достатньою кількістю палива; б) у місті працювало 63 педагоги³, чимало з яких (Л. Іпатова, Ф. Добровольський, Ф. Орцен, П. Дранько, А. Цебрук та інші) користувалися значним авторитетом серед місцевих жителів; в) за перше півріччя 1943 н. р. значно зросла якість викладання та дисципліна учнів. Однак поряд із позитивними зрушеннями автор статті наголошував на багатьох негативних моментах. До них варто віднести: а) відсутність у шкільному відділі управи переліку дітей, які не відвідують заняття, та не досить ефективні заходи, спрямовані на залучення більшої кількості молоді до навчання; б) брак українських шкіл; в) відсутність документів у міській управі про підсумки навчального процесу за попередній семестр [35, с. 4]. Згадок про перебіг освітнього процесу на території регіону в останні місяці нацистської окупації в опрацьованих нами історичних джерелах не виявлено.

Таким чином, можемо констатувати, що впродовж 1941–1944 рр. на Берестейщині діяла розгалужена мережа закладів культури та освіти. Важливими осередками культурного життя були кінотеатри, які обслуговували вояків Вермахту та місцевих жителів. Репертуар цих закладів вирізнявся різноманітністю, однак фільми, які в них демонструвалися, мали виразно пропагандистське спрямування. Для задоволення інтелектуальних потреб населення діяли книгозбірні, які, однак, мали значні проблеми, зумовлені відсутністю творів української і світової класики та читалень, що ускладнювало ознайомлення користувачів з періодичними виданнями. В багатьох населених пунктах Берестейщини функціонували філії «Просвіти». Характерною особливістю культурного життя в досліджуваній період стало впровадження нових свят, приурочених до річниці встановлення німецької влади в краї з метою легалізації її перебування на цій території.

Керівництво Націонал-соціалістичної партії погоджувалося на надання мінімальної освіти населенню, яке мешкало на східних окупованих територіях. Тому вже влітку 1942 р. на Берестейщині функціонувало 174 школи, більшість з яких були українськими. Серед особливостей навчального процесу в окупаційний період варто виділити перебування в одному класі дітей різного віку, брак підручників, використання праці школярів у сфері сільського господарства. Всі вищеперераховані факти, ймовірно, негативно позначилися на рівні успішності учнів.

Література:

1. Життя в Бересті, 1943, *Наше слово*, 31 жовтня, с. 4.
2. Кіно для населення, 1944, *Наше слово*, 15 січня, с. 4.
3. Бібліотека й читальня при КУМ, 1942, *Наше слово*, 11 вересня, с. 4.
4. Життя в Бересті, 1943, *Наше слово*, 5 листопада, с. 4.
5. Кишеньковий календар, 1943, *Наше слово*, 5 лютого, с. 2.
6. Корисна книжечка, 1944, *Наше слово*, 6 лютого, с. 4.
7. Полковник Мальцев. «КОНВЕЕР ГПУ», 1944, *Наше слово*, 1 березня, с. 4.
8. Заснування Т-ва «Просвіти» в Бересті, 1942, *Наше слово*, 24 травня, с. 4.
9. Вістки з округи, 1942, *Наше слово*, 31 травня, с. 4.
10. Вістки з округи, 1942, *Наше слово*, 7 червня, с. 4.
11. Вістки з округи, 1942, *Наше слово*, 21 червня, с. 3.
12. Курс провідничок дитячих садків, 1942, *Наше слово*, 12 липня, с. 4.
13. Жіночий інтернат (бурса) для учениць усіх шкіл у Бересті, 1942, *Наше слово*, 20 грудня, с. 4.
14. Шевченківська академія в Бересті, 1942, *Наше слово*, 12 квітня, с. 4.
15. Свято 22 червня, 1942, *Наше слово*, 14 червня, с. 4.

³ Це загальна кількість педагогів, які працювали в початкових школах і в закладах професійної освіти Береста.

16. Спортовці – увага!, 1942, *Наше слово*, 24 травня, с. 4.
17. Футбольні змагання між німецькою та мадярською військовими дружинами, 1942, *Наше слово*, 21 червня, с. 3.
18. Спортові змагання в Бересті, 1942, *Наше слово*, 5 липня, с. 4.
19. Спортове свято в Бересті, 1942, *Наше слово*, 16 жовтня, с. 4.
20. Іванов С.С. Становище населення Волині в період німецької окупації (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Острог, 2017. 242 с.
21. Стан українського шкільництва в берестейській окрузі, 1942, *Наше слово*, 7 червня, с. 4.
22. Оголошення, 1942, *Наше слово*, 28 липня, с. 4.
23. Початок науки в школах, 1942, *Наше слово*, 16 серпня, с. 4.
24. Вся українська молодь Полісся, до науки, до школи, до міста!, 1942, *Наше слово*, 21 серпня, с. 2.
25. Ялинки для шкільної дітвори, 1942, *Наше слово*, 20 грудня, с. 4.
26. Дитячі ялинки, 1943, *Наше слово*, 22 січня, с. 4.
27. Вістки з округи, 1943, *Наше слово*, 29 січня, с. 4.
28. Збираймо лікарські рослини!, 1943, *Наше слово*, 12 лютого, с. 4.
29. Закінчення учбового року, 1943, *Наше слово*, 23 липня, с. 4.
30. Ремонти шкільних будинків, 1943, *Наше слово*, 20 серпня, с. 4.
31. Дударчук Л. Освітні процеси на Хмельниччині в умовах нацистської окупації (за матеріалами проскурівської газети «Український голос»). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2021. № 2 (45). С. 48–54.
32. До Учительства Берестейщини та Полісся, 1943, *Наше слово*, 29 серпня, с. 4.
33. Газетка малого школярика, ч. 3, 1942, *Наше слово*, 25 жовтня, с. 4.
34. Газетка малого школярика, ч. 4, 1942, *Наше слово*, 6 листопада, с. 3.
35. Шкільний відділ міської управи погано пацює, 1944, *Наше слово*, 13 лютого, с. 4.